

Н. А. НАЗАРОВ

Навчально-науковий інститут філології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
м. Київ, Україна
Електронна пошта: nazarmia@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9051-7382>

**БОРТНИЙ ДУБ НА МЕЖІ: РЕЛІКТИ
ІНДОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА
У ДАВНЬОРУСЬКИХ ТА СТАРОУКРАЇНСЬКИХ
ПАМ'ЯТКАХ XI–XVII СТ.**

Стаття має на меті показати приховану семантику норм староукраїнського звичаєвого права, які врегульовували проведення межі. Для цього було використано порівняльно-історичний підхід. Спершу було проаналізовано староукраїнські джерела (Книга київського підкоморського суду, Полтавська міська книга, грамоти XIV ст., «Руська правда», а також пам'ятки південноросійського наріччя XVII ст., які етнографічно близькі до перелічених) і виокремлено головні значущі елементи звичаю проведення межі. Такими є: коловий рух довкола ділянки («об'їзд», «обхід», «заїзд», «уїзд»), розставлення знаків («граней», «копців»), а також роль дубів і бортей. Оскільки у різних індоєвропейських традиціях дуб відомий як дерево бога-громовержця, було проведено порівняльний аналіз законів щодо земельних меж у хетській, давньоіндійській та староірландській традиціях у контексті міфологічних уявлень про дуб і бджіл, відомих із балтських та інших індоєвропейських фольклорів. Виявилося, що всі елементи староукраїнського звичаю проведення межі мають давню міфологічну семантику, спільну і для інших слов'янських та індоєвропейських традицій. Коловий рух довкола ділянки землі мав особливу семантику у хетській та індійській традиції, де правитель щорічно здійснював ритуал об'їзду своїх володінь. У давньоірландських правових нормах дуб виступав одним із головних межових знаків. Дуб як дерево, що належить богу-громовержцю, мав особливу семантику і в балтійських віруваннях, у яких він був пов'язаний як із бджолами, так і з Перконсом. Підхід, запропонований у статті, може сприяти переосмисленню вагомості пам'яток давніх канцелярій як джерел із дослідження міфологічних реліктів у світогляді населення давніх українських земель, а також простежити спадкоємність діловодства на стилістичному та ідеологічному рівні на українських теренах від часів Київської Русі і аж до XVII ст.

Ключові слова: звичаєве право, землеволодіння, межа, індоєвропейська поетика, міфологія, староукраїнські канцелярські документи

Генетична спорідненість мов індоєвропейців означає, що дочірні традиції зберегли не тільки елементи прамови [Вступ...; Гамкрелідзе; Szemerényi], а й інші елементи духовної культури, так чи інакше зафіксовані

в мові [Schmitt]: поетичні кліше як осердя ідеологічних уявлень [Watkins 1995] та звичаєвого права, яке первісно було «поетичним» за своєю формою [Watkins 1986].

Е. Бенвеніст дав доволі повну картину індоєвропейських суспільних інститутів у своїй праці [Бенвеніст]. Проте, як наголошує К. Воткінс [Watkins 1986], підвалини порівняльно-історичному вивченню індоєвропейського звичаєвого права було покладено ще в ХІХ столітті Г. Дж. С. Мейном [Maine 1861; Maine 1884]. К. Воткінсу ми завдячуємо й переконливими доказами того, що спочатку функція індоєвропейського поета передбачала не тільки співання «слави мужів», а й первісну кодифікацію родоводів і звичаєвого права, тому поетичні формули мали пряме застосування як принципи регулювання суспільного життя [Уоткінс].

Деякі елементи українського весілля викликали порівняння з іншими індоєвропейськими традиціями (однак у дещо застарілому на сьогодні дусі) у Хв. Вовка [Вовк : 264]. Цікаві українські паралелі (зокрема з часів козаччини) з іншими індоєвропейськими традиціями навів Л. Залізняк [Залізняк : 301–314].

Проте інші аспекти звичаєвого права та їхні можливі індоєвропейські витоки ще тільки чекають на своє розкриття. Один із дослідницьких сюжетів ми й пропонуємо у цій статті.

1. Текстуальні свідчення.

1.1 Староукраїнські свідчення XVI–XVIII ст.

На теперішнє дослідження нас наштовхнула «Книга київського підкоморського суду (1584–1644)» (ККПС). Підкоморний суд опікувався справами суперечок про землеволодіння, передусім уточненням спірних меж земельних наділів.

Ознайомившись зі справами, уміщеними в ККПС, ми спостерегли, що підкоморії та їхні помічники детально записували саму процедуру проведення межі («об'їзд») та її атрибути. Наукова вага описів об'їздів і деталей проведення меж дуже велика, бо вона відображає безпосередньо прийняті у спільноті обрядово-правові практики, імовірно, автохтонні. Адже в усіх трьох Литовських статутах немає точного опису, як саме має здійснюватися проведення межі, хоча є згадка про «заїзд» і «копці» (напр.: Статут ВКЛ 1529, розд 8, арт. 4; Статут ВКЛ 1588: «знаки граничні встановити») (Статути ВКЛ).

Візантійські джерела також варто виключити з імовірних джерел, бо в головній пам'ятці візантійського земельного права, яка була перекладена старослов'янською і збереглася в багатьох рукописах, про спосіб проведення меж немає жодної згадки (Визант. 33 : 115, 135, 147). Так само мовчить про спосіб проведення меж і «Саксонське зеркало» (хоча є згадка про «межове дерево» у ст. 28, п. 2 (Сакс. зеркало : 61).

Тобто скоріше за все тут маємо справу з реліктом місцевого походження, однією з неписаних норм звичаєвого права, яке виступало завжди, коли якісь деталі не були визначені у писаному праві, або ж навіть навпаки: писане право вводило тільки те, що не суперечило звичаєвому праву, прийнятому здавна у спільноті [Блок : 170–181]. Врешті, усі норми судочинства на українських землях аж до ХVІІІ століття так чи інакше були позначені впливом звичаєвого права [Усенко], причому «1-й Литов. статут 1529 <...> прямо вказував, що за відсутності законодавчого регулювання треба керуватися звичаями <...> виключно на підставі звичаєвого права діяли копні суди» [Усенко]. Про близькість звичаєвого права до фольклорних формул свідчить і таке твердження: «Характерними рисами укр. З.п., на думку дослідників, треба

вважати його яскраву обрядовість та фіксацію у вигляді правових формул, які згодом перетворилися в нар. приказки» [Усенко].

Згідно з ККПС, спірну межу між землеволодінням мали уточнити представники влади і власники сусідніх земель, здійснивши «об'їзд». У самій ККПС про давність звичаю сказано чітко: «Объезд, яко ест і бити маєт стародавно долгий і широкий» (Справа... Кирика Ружинського... 1597 р.) (ККПС : 88). «Об'їзд» називається ще «заводом границі»: власники і підкоморій чи його представник мали зустрітися на «рочки» (відведений для судочинства період року) й особисто простежити проведення межі, оглянувши давні привілеї, давні межові знаки та опитавши «людей, віри годних».

Наведемо приклади «заводів границі» з різних справ кінця XVI століття¹:

«А по то(м) заводѣ Бараново(м) панове Трипо(л)ские заводи(ли) свою границу и поехали ты(м) у(з)ле(с)е(м) ѿ(т) реки Норины и зара(з) с поча(т) ку с петы указали у лисе на само(и) границы ки(л)ка дубо(в) велики(х) бо(р)тны(х) по(д) знамены старыми коцо(в)скими, и ѿ(т) тых дубо(в) ты(м) лисо(м) долиною Животоко(м) троха поеха(в)ши, по ду(б)ю указовали рубе(ж)и старые, вказовали те(ж) дуба великого на у(з)ле(с)и, ѿгорело(г) [о], которого поведѣли, и(ж) Бара(н) того дуба со (б)чолами бо(р)тного спали(л) по(д) знаменѣ(м) стары(м) кло(ч)ко(в)ски(м): ѿ(т)у(л) еха(ли) дорогою, ѿказуючи по ду(б)ю старые рубежи границу свою старове(ч)ную с ты(м) Барано(м) и (з) Ласками: едучи ку речищу Глумо(в)скому по право(и) руце, поведѣ(ли), кгру(нт) Ласко(в)ски(и), а по лево(и) руце, поведѣ(ли), бы(т) з Барано(м) судере(в) кгру(нт) имене(и) свои(х) чотыре(х), то е(ст) Кло(ч)ко(в)ски(и) и зе(м)ли Полоча(н)ско(и), Коцо(в)ско(и) и Мете(и)ко(в)ско(и), называемы(и) по тепере(ш)нему Бо(г)дано(в)ски(и), и показова(ли) пола свои, старые проро(б)ки по лево(и) руце, и приеха(л) (ж) ку речищу и (в)рочищу Глумо(в)скому, где на пѣ(ти) копе(ц) бы(л) засыпа(н)» (Справа Баранова с паны Трипольскими, 1595 р.) (ККПС : 62).

У наведеному тексті варто звернути увагу на елементи *бортні дуби* та *обгорілий дуб* як межові знаки.

«И за ты(м), указую(чи) границы сво(и) имѣ(н)я И(в)ницкого, па(н) Дешко(в)ски(и) вель мене угору, ве(р)хь того болота, на(д) самы(м) болотомъ по леву болота, а болото по право(и) руце, и менечи себе бы(ти) тоѣ болото границою з Ловково(м) и с Тулины, яко и (с)ве(т)ки све(т)чили, и привѣ(л) на(с) к дорозе, которая идеть с Тули(н) на И(в)ницу до Ходо(р)кова. Та(м) же, чере(з) тую дорогу переѣха(в)ши, на(д) ты(м) же болото(м) понедалеку пришло болото з левое руки, которое называю(т) Бо(р)шовка, а па(н) Дешко(в)ски(и) пре(д) се на(д) ты(м) болото(м) вел Вало(в)кою на(с) дубровою и привѣ(л) ку озерища(м), оказавши мне в то(м) островѣ со(с)ны бо(р)тныѣ со (з)намены старыми своими вечистыми. Ѡ(т) ты(х) ѿзе(р) та(к) же, на(д) ты(м) же болото(м), ве(л) на(с) к дорозе Старобелоце(р)ко(в)ско(и), котора иде(т) к Бело(и) Це(р)кви, Тули(н) и до Житомира, а(ж) до того ма(ст)ца, ѿ(т)коля тоѣ болото Вало(в)ка устала неподалеку тоѣ дороги Белоце(р)ковское. А (з)ѣхавши на тую дорогу гости(н)цо(м), ве(л) на(с) па(н) Дешко(в)ски(и) с тыми (ж) сва(т)ка(ми) просто ты(м) гости(н)цо(м) ку Бело(и) Це(р)кви по(л)ми, дубровою, менечи бы(т) тую дорогу боковую границу И(в)ницкую. Приѣ(ж)чаючи на(м) к дубровѣ, которая лежи(т) бапо(л) дороги, та(м) же ста(в)ши, по(д)даные пна Адама Елизаровича Во(л)чкєвича волосовские поведѣли, и(ж) «то(т) кгру(нт) и тыѣ дубровы по(д) Березовы(м) гаѣ(м) суть кгру(н)ты пна ншого Вольне(ц)кие имѣ(н)я Вольне(ц)кого» (Справа... Кирика Ружинського... 1595 р.) (ККПС : 79).

¹ Див. подібні описи «заводу границі» у матеріалах із «Руської метрики» 1580-х років (Руська метрика : 289, 324, 370, 458 та ін.).

Звертаємо увагу, що дуби, й то з бортнями, дуже часто використовувалися як межовий знак, на чому навіть наголошує текст пам'ятки: «Ніякого знаку, так ниви, яко і дерева свого бортного не покажуть» (Справа Баранова с Пани Трипольскими, 1595) (ККПС : 65); «После того копци сипание і рубежи в дубох над болотом» (Справа его млсті князя Кирика Ружинського... 1595 р.) (ККПС : 65).

Варто наголосити, що подібні практики зафіксовані і на суміжних з українськими територіями Московської держави, які не належали до ВКЛ, отже, там вони були також однозначно залишками звичаєвих правових норм.

У складі «Отказних книг» із Білгородщини до нас дійшли свідчення про роль дубів як межових знаків (графіку зберігаємо):

«<...> через лиенскою дорогою позад Игнатоваі дачи Волкова на вздуброві стоить дуб толсть краковистъ на полдни' наклеп на немъ староя гран отводу Зохаря Гвоздева от тово дуба посеред полянкі стоїт пен дубав в обоїма дуб ссѣчен на пни' гран от тово пня пряма через полянку в дуброве в чеши' стоїт дуб толсть на полнач наклеп отто пня десетины з дѣ длинни' ку на нем грань впосид к Болшої полянѣ выехав ис чешу из дубровки на Болшою поляну на одномъ корени' стоят два дуба плотами' стоят на полдни' ниже плотеі на полдни' гран насечена от краю дубровы' да гронеи сажень с сорок от тѣх гронеі через поляну под Разуменски' мѣ лѣсам на краі лѣса стоїт дуб толсть вверху краковист на нем грань (1621 р.)» (ПамятникиОтказные : 12);

«<...> усадеи и в том логу под лесам стоят на одном корени три дубы и на двух дубах грань а третей дуб стаит прость и от таво логу вверх возле речку Разумную и до алшанцов детеи боярских земель (1623 р.)» (ПамятникиОтказные : 13)².

Далі наводимо фрагмент опису межі 1603 р. («Полюбовная запись по спорному делу о земле, данная дворцовыми крестьянами села Добруни Комарицкой волости властям Свенского монастыря»):

«<...>от реки от Торы старым писцовым рубежом речкою Рудачом и изшел Родач к петмя березам на них были писцовы на всех грани и три березы выволелис а на двух березах пят граней старых писцовых а у них ямы а от двух берез к дубу суховерхому подгорелому на нем пят граней писцовых а у нег яма а от делног дуба к дубу ж на нем три грани писцовых а у него яма а от тог дуба к березе плотавоі а на неі пят грани писцовых а нее яма а от березы к дубу ж на нем четыре грани писцовых а от дуба через рылскую дорогу да подлесною дорогою старою к дубу ж на нем четыре грани писцовых а у нег яма а от дуба тою ж старою дорогою через ржавец да мимо делной дуб стоит с дорошшки на левой стороне да к дубу корен подлуплен на нем положили мы полюбовно с старци две грани новых в старых место а у нег яма а от тог дуба к бортному дубу знамя Яшиных воскрсньское а (на) нем положили новые две грани а у нег яма во ржавец в Вышнеи Оставок а Оставком вниз а из Оставка налево к бортному дубу к старым гранем на нем три грани старых а четвертую положили полюбовно а у нег яма а от бортного дуба к дубу ж к старым гранем а на нем старых четыре грани да положили полюбовно гран а у нег яма а от дуба к сухому дубу осеченому а на нем старые грани да положили полюбовную гран новую а у нево яма а от сухово дуба к березе к старым гранем а на неі три грани старых да новая полюбовная гран а береза подчерчена а у нее яма новая да старая а от березы к коленоватому дубу на нем новые грани полюбовные а у нег яма а от дуба к нелинцу дубу к старым гранем а на нем три грани старых да новая полюбовная <...>» (ПамятникиКонец... : 68–69).

² Пор. (ПамятникиОтказные : 9), запис від 1616 р.

І далі в тексті дуб згадано близько 20 разів, тоді як інші дерева (береза, вільха) виступають у ролі межового знака значно менше, наприклад:

«<...> налево лошком к волхе да к березе на них грани у них яма да тем лошком вверх к плотавому дубу на нем гран а у нег яма а от тог дуба к бортному дубу Сытковых на нем гран а у нег яма а от дуба к дубу ж кудрявому на нем грани а у нег яма<...>» (Пам'ятникиКонец : 69).

Дуби протривали як межовий знак ще довго, про що свідчить запис у полтавській міській книзі від 1691 року: «<...>того клейненого и проданого дуба» (Полтав. МК : 392).

1.2. Староукраїнські свідчення XI–XIV ст.

Про значну історичну тяглість свідчать пам'ятки князівських канцелярій початку XIV століття:

«<...> придали есмо село Рушевичи. поченши отъ оурочищъ, чрезъ Клепино границы Рушовской до млинища. на Глажевъ втъ Глажева до вирьховицы до Бичища, втъ Бичища до Юльтоховы Росохы, втъ Дунковычъ, а втъ Юльтоховы до високои горы. А в<t> той горы до *Перунова Дуба* горъ Скломъ. а втъ *Перунова дуба* до *Бълыхъ береговъ*. а втъ *Бълыхъ береговъ* до Кольменскихъ *потоковъ* и з обьма береты. а втъ Кольменскихъ *потоковъ* до *Черемошної*. и доловъ Череменского. До Клепина млинища. даемъ с полми и сьножатмы, и зь луками и ставы и млынми з льсы и з бортми и медовыми данми и вчими данми и совсьми пожиткы» (Князь Лев Данилович дарує Перемишльському єпископству село Рушевичі, 8 жовтня 1302 року) (Грамоти : 19).

Подібні «об'їзди» й «копці» див. у грамоті «Князь Любарт Гедимінович дарує села соборній церкві Іоанна Богослова в Луцьку, 8 грудня 1322 року» (Грамоти : 21), а також:

«А ко млину. *граница*. горъ. *смотричем*. до мосту. а доловъ. *смотричемъ*. што *дуброва*. *межи* ходорковымъ селомъ. тоъ. *дубровы* половина ко млину» (Олександр Коріятович дарує млин Смотрицькому монастиреві 17 березня 1375 року) (Грамоти : 50);
«<...> со всьми обьвздом и со всьми *границами* и землею и сьножатьми и зь гаими и зь *дубровами* и з *бортъми* и з болоты и сь *рьками* и со млиномъ и сьчемъ и с *колодаземъ* и с ловищи и со всьми оужитки ѡко из вька вьчного слушало к тому мунастыреви», (Пані Хонька Ваксока продає панові Івану Губці Калеників монастир, 1378 рік) (Грамоти : 56–57).

Дуби згадуються вже в розлогішій редакції «Руської правди» саме як пограничний знак (арт. 73): «Аже дуб подотнетъ знаменныи или межьныи, то 12 гривен продаже» (ЗДР : 69). Цікаво, що інших дерев у ролі межових знаків «Руська правда» не згадує.

Оскільки в «Руській правді» та в давніх князівських грамотах як межовий знак згадується тільки дуб чи «дуброва», то зрозуміло, що інші дерева у функції межового знака почали використовувати пізніше. Наприклад, навіть у київській книзі підкоморського суду пограничним знаком серед дерев слугують тільки дуби, за винятком кількох випадків, коли в цій ролі виступає сосна, однак бортна (про важливість цієї ознаки йтиметься далі). У південноросійських пам'ятках XVII ст. попри певну кількість беріз та вільх у функції межових знаків однозначно переважають дуби. Однак, імовірно, у південноросійському обширі (на Білгородщині) культурна семантика дуба як межового знака поступово забувалася, і вже 1628 р. маємо документ, де

зафіксовано багато інших дерев крім дуба у функції межового знака (Памятники Отказные : 15), хоча в раніших записах цього не було.

2. Свідчення інших індоєвропейських правових традицій про межові знаки і спосіб проведення межі

2.1. Давній Рим

Згідно з давньою легендою, бог меж, порогів, кордонів Термін відмовився поступатися місцем Юпітерові і лишився на Капітолії, однак ця суперечка є відголоском давнішої тотожності обох богів [Woodard : 65]. Крім того, за свідченням давньоримських джерел, *in quibusdam vero regionibus palos pro terminis obseruant* [Woodard : 65] «у деяких місцевостях межовими знаками вважають дерев'яні жердини». Ця цитата вказує на те, що межовим знаком могли бути і звичайні палі, стовпці. Тепер, коли маємо давньоримське свідчення про те, що одна з найдавніших функцій Юпітера, бога-громовержця, полягала в охороні погранич, звернімося й до інших традицій.

2.2. Середньовічна Ірландія

Саме дуб наявний у давньоірландському звичаєвому праві. У переліку з дванадцяти можливих типів landmarks дуб згадується двічі:

Cad iad siat? Nin. Clar bla, ail bla, find bla, noes bla, bla mucnaigne, oculus gno bla, bla imfogla, oculus linn bla, rodarc bla, bla nearbaige, bla reime [clad bla]. — «A flat mark, a stone mark, a tree mark, a deer mark, a stock mark, and a mound mark, a division mark, and a water mark, an eye mark, a defect mark, a way mark, a mound mark³».

Fidhbla; crich son incoirce bile feada, no fid comarda he, re fedha comard cach ae uar araili, no all bog, no sen roil cudmaide do leicead. Condirigter dono cricha frisín, a mbed seancaid co nindoscid for ni is derb. — «A wood mark: this a district which is marked by an ancient tree or a tree mark, the one with the other, or an “all bog” tree, or ancient oak which was allowed to fall. The boundaries are defined by these, unless there be antiquities to instruct as to the certain thing».

Bla. gno bla crich incoisce dumae no bun n-omna, no dumae crainn; adsuighidter cricha frisín. — «A mound mark: i.e. a district marked by a mound or trunk of an oak, or a mound of a tree; meer are defined by these» (Ancient : 142–143).

В ірландському звичаєвому праві було передбачено ритуально-правову процедуру (обряд), за яким індивід міг претендувати на володіння земельною ділянкою. «Legal entry» (*tellach*) [Kelly : 186] описаний у трактаті «Din Techtugad» (Ancient : 2–11), він мав різні варіанти для чоловіка і для жінки. Чоловік мав приходити через певні проміжки часу тричі: спершу з двома кіньми і одним свідком, потім з чотирма кіньми і двома свідками, і врешті з вісьмома кіньми і трьома свідками. У випадку, якщо на землю претендувала жінка, функціональними відповідниками були вівці («she held two ewes yoked in her hand») (Ancient : 11).

Збільшення кількості коней і овець відповідає простій степеневій залежності: Кількість коней/овець = 2^n , де n — кількість свідків. Залежність між кількістю худоби та людей може бути описана за допомогою ключової для індоєвропейського світогляду класифікаційної формули: «двоногі й чотириногі» [Watkins 1995]. Про це див далі, в пункті про давньоіндійські паралелі.

2.3. Хетські закони і ритуали

У хетських законах два параграфи стосуються межі землеволодінь (арт. 168 і 169). Особливо важливий для нас другий із них [Hoffner : 136]:

³ Тут і далі переклад англійською — за виданням, згаданим раніше (Ancient : 142–143).

p (КВо 6.26) i

(50) *ták-ku A.ŠA-L[AM ku-i]š-ki wa-a-ši ta ZAG-an pá-r-ši-ia*

(51) *NINDA har-ši-i[n da-a-i ta-an ^dUTU-i pá-r-ši-ia nu t]e-ez-zi*

(52) *^{GIS}e-el-[zi-mi-it-wa ar-ši-ik-ke-et]*

(53) *ki-iš-š[a-an-na? te-ez-zi ^dUTU-uš ^dU-aš U-UL šu-ul-la-tar]*.

«§ 169/54 If anyone buys a field and violates the boundary, he shall take a thick loaf and break it to the Sungod [and] say: “You ...ed my scales into the ground”. And he shall speak thus: “Sungod, Stormgod. No quarrel” (was intended)».

Цей текст явно вказує на те, що бог сонця і бог грози (верховні боги) були покровителями меж земельних ділянок. Також варто зауважити, що для «порушення» межі та «розламування» хліба вживається те саме дієслово *pár-ši-ia*: порушення межі інтерпретовано як порушення цілісності. Зрештою, у законі може йтися про первісно одного бога чи пару вкрай близьких божеств, бо навіть у латиських дайнах *Perkons* і *Dievs* можуть виконувати одну й ту саму функцію (*Dievs* первісно був богом безхмарного неба).

Наведені вище паралелі красномовно свідчать про невідповідність саме дуба — дерева бога грози — як *landmark* на межі землеволодінь (докладніше про це див. далі).

Семантика об'їзду і колового руху довкруг земельної ділянки зафіксована і в нещодавніх матеріалах (обхід поселення як захисний ритуал), проте витоки цього ритуалу слід шукати у значно давніших історичних епохах. Так, в індоєвропейських традиціях є свідчення про об'їзд володінь, здійснюваний царем хетської держави, на свята *нунтаріясха* та *антахішум* [Ардзинба : 19–20]: цар об'їздив свої володіння, його рух країною можна уподібнити літері S. Примітно, що ці свята належать до не дуже численної категорії хетських свят, які мають не хатське, а власне хетське походження [Ардзинба : 5].

Для опису руху царя використовуються два дієслова: *weh-*, що власне й означає «крутитися, кружляти» та *irhai-*, тобто «здійснювати церемоніальний обхід», проте етимологічно друге слово споріднене з «обробляти землю, орати», тобто етимологічно має значення «оборювати» певне місце з захисною функцією [Ардзинба : 21], а «проведення кордону (“бар’єра”», очевидно, було актом створення власності, актом підтвердження прав царя на володіння нею» і має прямі паралелі в індійському новорічному ритуалі *раджасуя*, під час якого цар об'їздив на колісниці свої володіння [Ардзинба : 22]. Оскільки сам цар уособлював своїм тілом територію країни, то і тіло, й територія перебували під захистом верховного бога-громовержця (пор. згадані вже закони): «хто до тіла царя і до кордону наблизиться — бог Грози нехай його раниць!» [Ардзинба : 23]. Паралель між територією й тілом варто запам'ятати: про ретенцію такого ототожнення в термінології опису об'їзду йтиметься далі. Об'їжджаючи свої землі, цар виступав у функції сонця, тому що в ритуалі його рух описується подібно до руху сонця в гімні до цього світила [Ардзинба : 23].

2.4. Давньоіндійські закони Ману і їхні балтійські паралелі

У давньоіндійських «Законах Ману» досить детально прописано процедуру розмежування ділянок землі (розділ 8, арт. 245–265) [Законы Ману : 168–170].

Так, розмежування мало відбуватися в літній місяць *джайшитха*, «коли межові знаки добре видно» (арт. 245). На межі потрібно було садити спеціальні дерева. Через відмінність клімату Європи й Індостану не видається можливим знайти тут пряму аналогію дубам чи іншим деревам, проте осо-

бливо цікавим є зауваження, що можуть бути «дерева, які дають молочний сік» (арт. 246) (докладніше про це див. далі). Сакральний характер межі підкреслюється не тільки наявністю водойм як межових знаків⁴, а й спеціально збудованих храмів (арт. 248). Цар має керуватися «давністю користування» (відомий повсюдно принцип) та «течією води» (!) при визначенні кордону (арт. 252).

В арт. 262 згадується «межовий знак», санскр. *setu*. Разючою є етимологічна паралель (від індоєвропейського кореня *se- 'плести' [Абаев : 199; Етимологічний словник... : 258; Smoczyński : 548] між санскр. *setu* '1) плотина; 2) мост; 3) пограничний знак' [Кочергина : 746] і латис. *sēta*, що має такі значення: '1) забор, огорода; 2) двор; 3) дом, усадьба' [Лоя : 180]. Однак слово *sēta* в латиських дайнах має явно ритуальне значення межі між закритим і незакритим простором:

33680. *Lād man' ļaudis, bur man' ļaudis, / Nevar mani izpostīt: / Dieviņš taisa zelta sētu / Apkārt manu augumiņu*⁵. — «Нехай люди мене проклинають, нехай насилають чари, не зможуть мене розорити ("спустошити"): Дьєвіньш буде золоту огорожу (*zelta sēt*) довкола мого стану (талії)».
546961. *Kas tā tāda liela sēta, / Tai sētū treji vārtu? / Pa pirmiem Dieviņš brauca, / Pa otriem mīla Māra, / Pa trešiem saulīt' brauca / Div dzeltēni kumeliņi*. — «Що то за великий паркан (*sēta*), що у ньому є троє воріт? Через перші їде верхи Дьєвс, через другі Мара, через треті Сонце на золотому коні».
54933. *Mājās iemu, mājās teku, / Kas mājāse mani gaida? / Saule gaida sētiņāje, / Mēnestiņis pavārtē. / Saule vēra vaļā vārtus, / Mēnestiņis nama dures*. — «Домів їду, домів біжу, а хто мене вдома чекає? Сонце чекає на огорожі, місяць на воротах. Сонце ворота навстіж відкриває, Місяць — двері оселі». Пор. №№54992, 55011.

Примітно, що зі словом *sēta* пов'язаний весь комплекс верховних богів: *Dieviņš, Māra, Saule, Mēnestiņis*.

Цікавий натяк дає рекомендація з арт. 246 законів Ману: «дерева, що дають молочний сік», що, імовірно, пов'язано з ритуальним ужитком священного напою *соми*. Адже хоч і невідомо, з якої саме рослини готували сому, про неї сказано, що в неї стебло багате на молоко [Топоров 1997а], що особливо важливо, адже Сома як божественна персоніфікація однойменного напою відповідав за закон (!). Сома ототожнюється з місяцем [Топоров 1997а], що, імовірно, може бути пов'язано з молочним кольором соку. І вже як місяць Сома виступає нареченим Сурьї (=сонця) в весільному гімні Рігведи (X 85, 9):

sómo vadhūyūr abhavad / aśvīnāstām ubhā varā / sūryāṃ yāt pátye śamsantīm / mānasā savitādādāt.

⁴ У староукраїнських пам'ятках також часто згадуються водойми, особливо річки, які слугували орієнтирами для розмежування: «<...> єсмо допоустили садити село Кнажоу Лоукоу, на сиромь корени, оу Подолскои земли, оу Каменецкомь повѣтъ, межи рьками Морашками, до берега Морашки Сенковскои з лъсомь што зовуть Стрьюовь Рогъ, и с Коуликовыми лъскы, аже потолъ где оупадаєть Морашка Сенковскоа оу Мораховоу Великоую» (Вітовт, великий князь литовський, дозволяє своєму слугі Василю Карачевському заснувати село Княжу Луку, 5 травня 1383 року) (Грамоти : 62). Пор. (Грамоти : 76) (ітерарій; Владислав, король польський, 1387).

⁵ Тут і далі латиські народні міфологічні пісні цитуються з зазначенням номера за виданням (Latviešu : 329–435). Переклад наш. — Н. Н.

Це цілком відповідає балтійському матеріалу (вед. *surya* етимологічно відповідає литов. *saule* [Mayrhofer : 742]):

54933. *Kas mājāse mani gaida? / Saule gaida sētiņāje, / Mēnestiņis pavārtē. / Saule vēra vaļā vārtus, / Mēnestiņis nama dures.* — «Хто мене чекає вдома? Сонечко чекає на огорожі, місяць на воротах. Сонце відчиняє навстіж двері, Місяченько — двері дому».

Тут чітко видно аналогію з литовською піснею, записаною Резою на початку XIX ст.: *Mėnuo saulužę vedė / Pirmą pavasarėlį* (Lietuvių : 175).

Іранський відповідник соми, *хаома*, теж має зв'язок з першоосновами світобудови [Топоров 1997б]. У «Хаом-яшті» Авести (Ясна 9, 18) він (крім багатьох інших атрибутів) називається примирителем «ворожнечі двоногих і чотириногих» (Yasna : 60).

З усього наведеного можна зробити висновок, що санскр. *setu* і латис. *sēta* представляють міфологему сакральної межі, якій функціонально відповідає межа між земельними ділянками.

2.5. Індоєвропейський бог грози у латиських дайнах

Нам необхідно з'ясувати ритуально-міфологічний контекст дуба та пов'язаного з ним культу бога грози. Оскільки і слов'янський Перун, і його балтійський етимологічний відповідник *Perkons* мають прямі індоєвропейські паралелі в латинській назві дуба (*quercus*), вислів «Перунів дуб», згаданий у староукраїнських пам'ятках, свідчить про релікти цього міфологічного комплексу.

До потрактування семантики бортного дуба на межі дуже добре надаються міфологічні пісні латишів, які 1) вирізняються архаїчністю й за збереженістю індоєвропейських міфологем іноді можуть бути порівняні з Рігведою [Ward] та іншими давніми текстами; 2) мовно й географічно близькі до слов'янських теренів, тому можуть зберігати в явній формі важливі міфологеми, що на слов'янських теренах збереглися тільки як застигли практики. Проаналізувавши значний масив міфологічних пісень латишів, ми обрали як приклади кілька найпоказовіших текстів:

33713. *Pērkonš spēra ozolā / Dieviņiem zibeņiem: / Trīs zibeņi celmu skalda, / Seši skalda galotnīti.* — «Перкон ударив у дуб дев'ятьма блискавицями: три блискавиці розкололи пень, шість розкололи верхівку».

34002. *Sper, Pērkon(i), avotā / Līdz pašam(i) dibinam: / Tur noslīka Saules meita, / Zelta kannas mazgādama.* — «Вдар, Перконе, у криницю (джерело) аж до самого дна: там утонула донька Сонця, миючи золоті чарки».

33700. *Dieviņš rūc, Dieviņš rūc, / Zibšņus met ozolā; / Labāk met ozolā, / Ne bāliņa sētmalie.* — «Дьєвсе, вдар, Дьєвсе, вдар, блискавкою поціль у дуба: краще поціль у дуба, ніж у огорожу (?) мого родича/родини» (Latviešu : 355–356).

Отже, якщо зважити на свідчення латиських дайн, дуб мав виконувати додаткову функцію: він мав бути ритуальним «громовідводом», приймаючи на себе руйнівну силу стихії і тим самим захищаючи земельну ділянку.

3. Переоцінка староукраїнських свідчень у світлі індоєвропейських традицій

Простеживши паралелі в інших індоєвропейських традиціях, можемо проаналізувати звичай об'їзду та пов'язані з ним межові знаки у діяхронії. Сам по собі звичай, описаний у книзі київського підкоморського суду, є ніби синхронним текстом, у якому, як у будь-якій синхронній системі, є релікти

попередніх станів системи. Врешті, ідеться про «етимологію» дій, виконуваних людьми, поряд з етимологією значень і слів, якими вони виражені в давніх текстах.

Семантика дуба. Після перелічених раніше міфологічних текстів семантика дуба на межі як дерева, пов'язаного з культом бога грози, стає зрозумілою.

Урешті, і для території українського Полісся, і для ймовірної прабатьківщини індоєвропейців були притаманні різні види дерев: загалом нараховується щонайменше 18 найменувань дерев, які з точністю реконструюються для праіндоєвропейського часу [Friedrich]. Проте не всі з них мали ритуальну семантику. Найбільш марковану ритуальну семантику мав дуб, який представлений аж трьома найменуваннями, одне з яких могло означати й дерево узагалі. Тільки дуб мав такий сильний зв'язок з небом і громом [Friedrich : 159].

Семантика бортей і бджіл, натомість, усе ще може бути розкрита повніше. Оскільки в дубах справді часто були борти, бортний дуб може здатися просто додатковою реалізацією дуба взагалі. Однак міфологічні тексти свідчать про інше. У латиських дайнах бджоли неодноразово виступають у контексті божеств:

Kam tie kalni, / kam ielejas, / Kam zaļie ozoliņi? / Dievam kalni, / Laimei lejas, / Bitei zaļi ozoliņi. — «Кому належать ті гори, кому дощ, кому зелені дуби? Дъевсу — гори, Лаймі — дощ, бджолам — зелені дуби» (Latviešu : 332, №33671).

У грецькій традиції бджоли також були пов'язані з дубом як деревом життя та з громовержцем, як приклади наводять байку Федра (II, 13) про бджолині стільники на високому дубі чи гімн Каллімаха до Артеміди, у якому описано, як богиня стріляє спершу в вулик, а потім у дуб [Іванов].

Семантика колового руху за сонцем. Давні індоєвропейці поклонялися сонцю і колесо було емблемою світила, про що свідчить збережена у різних індоєвропейських традиціях формула «колесо сонця»: ἥλιου κύκλος (Aeschylus Pers. 504, Prom. 91); sura- cakram (RS 1.130.9a, RS 1.174.5c etc.) Nord. sunnu hvel (Harmsól 36,7), altengl. sunnu hweogul [Schmitt : 166–169]. Також є паралель в українському й білоруському фольклорах «колесом, колесом сонце нагору йде» та «сонейка калесом ідзе» [Назаров]. Тому сам по собі коловий рух імітував і сонце, і його рух. У ямній археологічній культурі причорноморських степів, яку часто вважають однією з індоєвропейських, для частини поховань (імовірно, еліти, однак якої — воєнної чи жрецької — неясно) характерні колісничі або просто колеса (два або чотири) [Іванова], що є прямим археологічним корелятом до вербальної формули.

Традиція опису меж території за напрямком руху сонця (за «годинниковою стрілкою», якої тоді, звісно, ще не було) є і в інших слов'янських традиціях. Саме так описуються кордони Польщі в пам'ятці «Dagome Judex», написаній між 990 і 992 рр.:

«Item in alio tomo sub Johanne XV papa Dagome (sic!) iudex et Ote senatrix et filii euorum Misica et Lambertus — nescio cuius gentis homines, puto autem Sardos fuisse, quoniam ipsi a III iudicibus reguntur — leguntur beato Petro contulisse unam civitatem in integro, que vocatur Schinesghe, cum omnibus suis pertinentiis infra hos affines sicuti incipit a primo latere longum mare, fine Pruzze usque in locum, qui dicitur Russe, ey fine Russe extendente usque in Craccoa, et ab ipsa Craccoa usque ad flumen Oddere recte in locum, que dicitur Alemure, et ab ipsa Alemura usque in terram milze, et a fine Milze recte intra

Oddere et exingue ducente iuxta flumen Oddera usque in predictam civitatem Schinensghe» [Щавелева : 28].

У тому ж порядку (у тому ж напрямку) описуються межі Польщі у хроніці Галла Аноніма (написаній у 1107–1113 pp.):

«Igitur ab aquilone Polonia septemtrionalis pars est Sclavoniae, que habet ab oriente Rusiam, austro Vngariam, a subsolano Moraviam et Bohemiam, ab occidente Daciam et Saxoniam collaterales. Ad mare autem septemtrionale vel amphitrionale tres habet affines barbarorum gentium <...>» [Щавелева : 42].

Фрагмент є не чим іншим, як описом «наділу» (хоч і великого), і в цій функції цілком відповідає описам меж наділів із Галицько-Волинських грамот та пізніших «об'їздів» і, ймовірно, своїми подібностями вказує, що традиція опису меж земель була спільною для слов'янських локальних традицій, на які покладалася подальша юридична практика. Почавши у певній точці, необхідно було пройти (фізично чи «духовними» очима) по колу довкола цієї землі за рухом сонця. Навіть у Рігведі вказано, що священні речі та предмети обходили зліва направо (за сонцем). Об'їзд хетського царя територією царства мав забезпечити йому право на володіння, а самій землі слугував запорукою цілісності й недоторканності. Яскрава паралель: литовське слово зі значенням «обряд, ритуал» — *apeigos* — дослівно і означає «обхід».

Зазвичай у ККПС не описується повне коло довкруг володінь, а тільки частина «дукту» (проведення «границі»), однак і цього достатньо, аби встановити напрямок, за яким рухалися учасники розмежування. Так, якщо простежити за рухом, описаним на с. 140–141 (=арк. 78 зв. — 79 зв.) за картою, уміщеною на с. 53–54, де учасники рухаються за умовною лінією Обухів — р. Красна — вздовж р. Малюженки — могила Малюженка — р. Бобровиця — Березовий гай — верхів'я р. Бобровиці, то стає зрозумілим його спрямування, аналогічне опису кордонів Польщі у давніх хроніках: за сонцем чи «годинниковою стрілкою». Імовірно, на с. 62–63 (=арк. 9 зв. – арк. 10) маємо повний «дукт», що починається й закінчується приблизно в одному місці і має той самий напрямок (верхній лівий кут карти на с. 53, умовна лінія: р. Норин — р. Животік — с. Глумів — уроч. Перетоцька — луг р. Норин — с. Дорогинь). Наскільки можна судити з доволі приблизної карти (р. Валовка не локалізована точно, тільки однойменне болото), то й на с. 100 (=арк. 45 — арк. 46) описано аналогічний рух. Тобто принаймні в частині випадків рух учасників розмежувального обряду відбувається за сонцем.

Слід наголосити, що коловий (чи дугоподібний) рух починається у місці, яке ККПС називає «голова», а закінчується в місці, яке називають «п'ята» (у польському діалекті, яким і створена пам'ятка, закономірно відбулася деназалізація старого *ę* в *e*, тому маємо *пета*): «Поведали, же вже *пета* дукту нашего» (ККПС : 142), «яко з *голови* позвание з кгрунту вдасного поводовое стороны дукт свой і ведане границ своїх вели і зачали... почавши з *голови* аж до *пети*» («[С]права... пана Доростайского...», 1600 р.) (ККПС : 143).

Ця тілесна метафора не є випадковою, адже (як ми бачили у хетських ритуалах) територія держави та тіло царя ототожнювалися. Таке ототожнення має і глибші міфологічні корені: воно вказує на міф про першолюдину, з тіла якої створили всесвіт (ведійський Пуруша, скандинавський Імір, з паралелями в «Голубиній книзі»). Релікти таких уявлень лишилися й у східнослов'янському фольклорі: «А ведьму привязали к лошадиному хвосту, размыкали

по полю: где оторвалась нога — там стала кочерга; где рука — там грабли; где голова — куст да колода» [Русские... : 163].

У цьому контексті можна реконструювати певну паралельність між порушенням цілісності межі й цілісності тіла в міфологічних уявленнях.

Отже, проведений порівняльний аналіз ККПС і подібних пам'яток Київської Русі та інших слов'янських теренів, а також інших міфологічних та обрядово-правових традицій індоєвропейських народів дозволив зробити такі висновки: усі елементи обряду проведення й узгодження межі ґрунтувалися на місцевій традиції звичаєвого права, яке зберегло значні архаїзми, пов'язані з комплексом міфологічних уявлень про громовержця та його атрибути. Виявилося, що бджоли, бортні, дуби, сама межа, коловий рух за напрямком руху сонця, найменування початку й кінця руху (голова і п'ята), а почасти й використання водойм як меж, не є окремими, випадково зібраними елементами, а становлять цілісну систему міфологічно вагомих знаків, що є реліктом індоєвропейських релігійних вірувань, які можна об'єднати в сюжет «коловий рух сонця або бога-громовержця». Для забезпечення непорушності меж земельного наділу, для підкреслення їхньої сакральності використовувалися ті самі засоби, що й у хетських ритуалах об'їзду країни царем: вони мали актуалізувати міфологічні прецеденти й забезпечити дієвість акту.

Ці висновки спонукають до ще уважнішого опрацювання масиву староукраїнських канцелярських текстів XVI–XVIII ст. Вони відбивають процеси, помітні вже в киеворуських пам'ятках (літописах, «Слові о полку Ігоревім»): фрагменти чи й цілі комплекси культури дописемного суспільства (архаїчні ідеологеми та міфологеми, генетично споріднені з практиками інших індоєвропейських народів) стають підвалинами ідеології та суспільних практик якісно нового утворення — ранньої форми держави.

ЛІТЕРАТУРА

- Абаев В. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Москва; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1989. Т. 4. 328 с.
- Ардзинба В. Ритуалы и мифы древней Анатолии. Москва : Наука, 1982. 250 с.
- Бенвенист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов. Москва : Прогресс, 1995. 456 с.
- Блок М. Апология истории. Москва : Наука, 1986. 234 с.
- Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології. Прага, [1928]. 354 с.
- Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / ред. О. Мельничук. Київ : Наук. думка, 1966. 594 с.
- Гамкрелидзе Т., Иванов В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Тбилиси : Изд-во Тбилис. ун-та, 1984. 1409 с.
- Етимологічний словник української мови : в 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. Київ : Наук. думка, 2006. Т. 5. 704 с.
- Законы Ману / пер. С. Д. Эльмановича, пров. и испр. Г. Ф. Ильиним. Москва : Наука, 1960. 241 с.
- Иванов В., Топоров В. Пчела. *Мифы народов мира*. Москва : Индрик, 1997. Т. 2. С. 354–356.
- Иванова С. Социальная структура населения ямной культуры Северо-Западного Причерноморья. Одесса : Друк, 2001. 244 с.
- Кочергина В. Санскритско-русский словарь. Москва : Наука, 1978. 946 с.
- Лоя Я. Латышско-русский словарь. Москва : Огиз ; Гос. изд-во словарей, 1946. 205 с.
- Назаров Н. Индоєвропейське походження формул українського фольклору: сучасна інтерпретація спостережень О. О. Потєбні. *Мовознавство*. 2015. №6. С. 66–71.

- Русские народные сказки / сост. В. Аникин. Москва : Пресса, 1992. 560 с.
- Топоров В. Сома. *Мифы народов мира*. Москва : Индрик, 1997а. Т. 2. С. 462.
- Топоров В. Хаома. *Мифы народов мира*. Москва : Индрик, 1997б. Т. 2. С. 578–579.
- Уткин К. Аспекты индоєвропейської поезії. *Новое в зарубеж. лингвистике*. Москва, 1988. Вып. 21. С. 451–473.
- Усенко І. Б. Звичаєве право. *Енциклопедія історії України*. Т. 3: Е–Ї. Київ, 2005.
URL: http://www.history.org.ua/?termin=Zvychaevе_pravo (дата звернення: 25.11.2021).
- Щавелева Н. И. Польские латиноязычные средневековые источники. Москва : Наука, 1990. 218 с.
- Friedrich P. Proto-Indo-European Trees: The Arboreal System of a Prehistoric People. Chicago and London : University of Chicago Press, 1970. 188 p.
- Hoffner H. The Laws of the Hittites. A critical Edition. Leiden; New York; Koln : Brill Academic Publishers, 1997. 362 p.
- Kelly F. A Guide to Early Irish Law. Dublin : Dublin Institute for Advanced Studies, 1988. 198 p.
- Maine H. S. Ancient Law, its Connection with the Early History of Society and its Relation to Modern Ideas. London, 1908 [1861]. 430 p.
- Maine H. S. Dissertation of Early Law and Custom. London : Murray, 1884. 402 p.
- Mayrhofer M. Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch des Altindischen. Heidelberg : Carl Winter Universitätsverlag, 1992–1996. 808 S.
- Schmitt R. Dichtung und Dichtersprache in indogermanischer Zeit. Wiesbaden : Otto Harasowitz, 1967. 375 S.
- Smoczyński W. Słownik etymologiczny języka litewskiego. Wilno : Wyd-wo Un-tu Wileńskiego, 2007. 798 s.
- Szemerényi O. Introduction to Indo-European Linguistics. Oxford : Oxford University Press, 1999. 352 p.
- Ward D. The Divine Twins: An Indo-European Myth in Germanic Tradition. Berkeley; Los Angeles, 1968. 137 p.
- Watkins C. How to kill a dragon. New York; Oxford : Oxford University Press, 1995. 640 p.
- Watkins C. 'In the interstices of procedure' Indo-European legal language and comparative law. *Historiographia Linguistica*. 1986. Vol. 13(1). P. 27–42.
- Woodard R. D. Indo-European Sacred Space: Vedic and Roman cult. Urbana; Chicago : University of Illinois Press, 2006. 296 p.

ДЖЕРЕЛА

Визант. 33	Византийский земледельческий закон / текст, исслед., коммент. подгот. Е. Э. Липшиц, И. П. Медведев, Е. К. Пиотровская. Ленинград : Наука, 1984. 280 с.
Грамоти	Грамоти XIV ст. / упоряд. М. Пещак. Київ : Наук. думка, 1974. 219 с.
ЗДР	Законодательство Древней Руси / ред. Ш. Ш. Какабадзе. Москва : Юридическая литература, 1984. 430 с.
ККПС	Книга київського підкоморського суду (1584–1644) / відп. ред. В. В. Німчук. Київ: Наук. думка, 1991. 344 с.
ПамятникиКонец	Памятники южновеликорусского наречия. Конец XVI — начало XVII вв. / изд. подгот. С. И. Котков, Н. С. Коткова. Москва : Наука, 1990. 232 с.
ПамятникиОтказные	Памятники южновеликорусского наречия. Отказные книги / изд. подгот. С. И. Котков, Н. С. Коткова. Москва : Наука, 1977. 359 с.
Полтав. МК	Полтавська міська книга (1668–1740) / упор. В. Ринсевич.

- Руська метрика Київ : О. Філюк, 2015 [на титулі 2016]. 664 с.
Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства). 1569–1673. Київ : [б. в.], 2002. 983 с.
- Сакс. зеркало Саксонское зеркало. Памятник, комментарии, исследования / отв. Ред. акад. АН УССР В. М. Корецкий. Москва : Наука, 1985. 271 с.
- Статути ВКЛ Статути Великого князівства литовського 1529, 1566, 1588 років / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юридична література, 2002–2004. Т. 1–3.
- Ancient Ancient Laws of Ireland. Vol. 4: Din Techtugad and Certain other selected Brehon Law Tracts. Dublin & London, 1879. 660 p.
- Latviešu Latviešu tautas dziesmas (Chansons populaires lettonnes) / A. Švābe, K. Straubergs, E. Hauzenberga-Šturma. Copenhagen : Imanta, 1956. Vol. 11 520 p.
- Lietuvių Lietuvių tautosaka: penki tomai. Vilnius : Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1962. T. 1. 835 p.
- Yasna Josephson J. The Pahlavi translation technique as illustrated by Hōm Yašt. Uppsala : Uppsalauniversitetsbibliotek, 1997. 214 p.

REFERENCES

- Abaev V. (1989). *Istoriko-etimologicheskij slovar' osetinskogo jazyka*. T. 4. Moscow–Leningrad. [In Russian].
- Ardzinba V. (1982). *Ritualy i mify drevnej Anatolii*. Moscow: Nauka. [In Russian].
- Benvenist E. (1995). *Slovar' indoevropskikh social'nyh terminov*. Moscow: Progress. [In Russian]
- Blok M. (1986). *Apologiya istorii*. Moscow: Nauka. [In Russian].
- Etymolohichnyi slovnyk ukrajinsskoyi movy: in 7 vols. (2006). O. S. Mel'nychuk etc. (Eds.) Vol. 5. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian]
- Friedrich P. (1970). *Proto-Indo-European Trees: The Arboreal System of a Prehistoric People*. Chicago and London: University of Illinois Press.
- Gamkrelidze T., Ivanov V. (1984). *Indoevropskij jazyk i indoevropejcy*. Tbilisi: Izdatel'stvo Tbilisskogo universiteta. [In Russian].
- Hoffner H. (1997). *The Laws of the Hittites. A critical Edition*. Leiden, New York, Koln: Brill Academic Publishing [In Hittite and English].
- Ivanov V., Toporov V. (1997). Pchela. *Mify narodov mira*. Moscow. Vol. 2, 354–356. [In Russian]
- Ivanova S. (2001). *Social'naya struktura naseleniya yamnoj kul'tury Severo-Zapadnogo Prichernomor'ya*. Odessa. [In Russian]
- Kelly F. (1988). *A Guide to Early Irish Law*. Dublin.
- Kochergina V. (1978). *Sanskritsko-russkij slovar'*. Moscow: Nauka. [In Sanskrit and Russian].
- Loya Y. (1946). *Latyshsko-russkij slovar'*. Moscow. [In Latvian and Russian].
- Maine H.S. (1908) *Ancient Law, its Connection with the Early History of Society and its Relation to Modern Ideas*. London.
- Maine H.S. (1884). *Dissertation of Early Law and Custom*. London: Murray.
- Mayrhofer M. *Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch des Altindischen*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1992–1996.
- Nazarov N. (2015). *Indoyevropeiske pokhodzhennia formul ukrainskoho folkloru: suchasna interpretatsiya sposterezhen O. O. Potebni. Movoznavstvo*, (6), 66–71. [In Ukrainian].

- Russkie narodnye skazki. (1992). V. Anikin (Comp.). Moscow: Pressa. [In Russian].
- Schmitt R. (1967). Dichtung und Dichtersprache in indogermanischer Zeit. Wiesbaden: Otto Harasowitz.
- Shchhaveleva N. I. (1990). Pol'skie latinoyazychnye srednevekove istochniki. Moscow: Nauka. [In Latin and Russian].
- Smoczyński W. (2007). Słownik etymologiczny języka litewskiego. Wilno: Wydawnictwo Uniwersytetu Wileńskiego.
- Szemerényi O. (1999). Introduction to Indo-European Linguistics. Oxford: Oxford University Press.
- Toporov V. (1997a). Soma. *Mify narodov mira*. Moscow: Progress. Vol. 2, 462. [In Russian].
- Toporov V. (1997b). Haoma. *Mify narodov mira*. Moscow: Progress. Vol. 2, 578–579. [In Russian].
- Uotkins K. (1988). Aspekty indoevropskoj poetiki. *Novoe v zarubezhnoj lingvistike*, (21), 451–473. [In Russian].
- Usenko I. B. (2005). Zvychayeve pravo. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Vol. 3: E–Y. Kyiv. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Zvychaeve_pravo (last accessed: 25.11.2021) [In Ukrainian].
- Vovk Kh. ([1928]). Studii z ukraïnskoj etnohrafii ta antropologii. Praha. [In Ukrainian].
- Vstup do porivnyalno-istorychnoho vyvchennia slov'yanskykh mov. (1966). O. Melnychuk (Ed.). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Ward D. (1968). The Divine Twins: An Indo-European Myth in Germanic Tradition. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Watkins C. (1995). How to kill a dragon. New York; Oxford: Oxford University Press.
- Watkins C. (1986). 'In the interstices of procedure': Indo-European legal language and comparative law. *Historiographia Linguistica*, 13(1), 27–42.
- Woodard R. D. (2006). Indo-European Sacred Space: Vedic and Roman cult. Urbana, Chicago: University of Illinois Press. .
- Zakonodatel'stvo Drevnej Rusi. (1984). Sh. Sh. Kakabadze (Ed.). Moscow: Yuridicheskaya literatura. [In Old Kyivan and Russian].
- Zakony Manu. (1960). Perevod S. D. El'manovicha, proverennyj i ispravlennyj G. F. Il'inym. Moscow: Nauka. [In Russian]

SOURCES

Ancient	Ancient Laws of Ireland. (1879). Vol. 4: Din Techtugad and Certain other selected Brehon Law Tracts. Dublin & London: Longman, Green, Longman, Roberts, and Green.
Hramoty	Hramoty XIV st. (1974). M. Peshchak (Comp.). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
KKPS	Knyha kyivskoho pidkomorskoho sudu (1584–1644). (1991). V. V. Nimchuk (Resp. Ed.). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
Latviešu	Latviešu tautas dziesmas (Chansons populaires lettonnes). (1956). Vol. 11. Arveds Švābe, Kārlis Straubergs, Edīte Hauzenberga-Šturma (Eds.). Copenhagen.
Lietuvių	Lietuvių tautosaka: penki tomai. (1962). Vol. 1. Dainos. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
PamyatnikiKonec	Pamyatniki yuzhnovelikorusskogo narechiya. Konec XVI — nachalo XVII vv. (1990). S. I. Kotkov, N. S. Kotkova (Eds.). Moscow: Nauka. [In Russian].
PamyatnikiOtkaznye	Pamyatniki yuzhnovelikorusskogo narechiya. (1977). Otkaznye knigi. Izd. podgot. S.I. Kotkov, N. S. Kotkova (Eds.). Moscow: Nauka. [In Russian].
Poltav. MK	Poltavska miska knyha (1668–1740). (2015). V. Rynsevych

- Ruska metryka (Comp.). Kyiv: O. Filiuk, 2015 [on the title 2016]. [In Ukrainian].
Ruska (Volynska) metryka. Rehesty dokumentiv Koronnoyi kantselyariyi dlya ukrayinskykh zemel (Volynske, Kyivske, Bratslavske, Chernihivske voyevodstva). 1569–1673. (2002). Kyiv: [b. v.]. [In Latin, Polish, and Ukrainian].
- Saks. zercalo Saksonskoe zercalo. Pamyatnik, komentarii, issledovaniya. (1985). V. M. Koreckij (Ed.). Moscow: Nauka. [In Russian].
- Statuty VKL Statuty Velykoho knyazivstva lytovskoho: in 3 vols. Vol. 1–3. S. Kivalov, P. Muzychenka, A. Pankov (Eds.). Odesa: Yurydychna literatura, 2002–2004. [In Latin, Polish, and Ukrainian].
- Vizant. ZZ Vizantiyskij zemledel'cheskij zakon. (1984). E. E. Lipshic, I. P. Medvedev, E. K. Piotrovskaya (Eds.). Leningrad: Nauka. [In Byzantine Greek and Russian].
- Yasna Josephson J. (1997) The Pahlavi translation technique as illustrated by Hōm Yašt. Uppsala : Uppsalauniversitetsbibliotek.
- ZDR Zakonodatel'stvo Drevnej Rusi. (1984). Sh. Sh. Kakabadze (Ed.). Moscow: Yuridicheskaya literatura. [In Old Kyivan and Russian].

N. A. NAZAROV

Institute of Philology of Taras Shevchenko National University of Kyiv
Kyiv, Ukraine
E-mail: nazarmia@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9051-7382>

A BEE-HIVE OAK AT THE BOUNDARY: RELICTS OF INDO-EUROPEAN CUSTOMARY LAW IN KYIVAN RUS' AND OLD UKRAINIAN WRITTEN MONUMENTS OF THE 11TH-17TH C

The article tends to show the hidden semantics of Old Ukrainian customary law procedures concerning the land boundaries' marking. The author used a comparative-historical approach. At first, the main significant elements of boundaries marking and making were distinguished in the range of historical sources (the Book of Kyiv Chamberlaine Court, City Book of Poltava, Kyivan Rus princes' charts from 14 c., «Rus'ka Pravda», and South Russian acts from 17 c., which are ethnographically close to Ukrainian material). These elements comprise: circular movements («obyzid», «obkhid», «zayizd», «uyizd»), sings («gran'», «kopci»), and especially oaks and trees with bee-hives («bort'»). Since in the cognate Indo-European traditions, an oak is known to be a tree of a thunder-god, a comparative analysis of land boundaries setting laws of Hittite, Old Indic, and Old Irish traditions was undertaken. Mythological notion of an oak and bees in Baltic other Indo-European folklores were considered as well. All elements of Old Ukrainian rite of boundary setting have ancient mythological semantics. The circular motion around a certain territory had special semantics in the Hittite and Old Indian traditions, where the ruler undertook a yearly tour of his domain. In Ancient Irish laws, an oak was one of the main boundary marks. An oak as a tree that belonged to the thunder-god had a specific semantics in Baltic beliefs, where it was connected both with bees and Perkons. The approach suggested in the article is a new, original one, and may enhance reconsidering the significance of old chancery documents as a possible source for studies in mythological outlook survivals among the inhabitants of old Ukrainian territories, as well as to trace the inheritance of law procedures at stylistic level from the time of Kyivan Rus up to 17 c.

Keywords: customary law, landowning, boundary, Indo-European poetics, mythology, Old Ukrainian chancery documents.

Дата надходження до редакції — 14.06.2022

Дата затвердження редакцією — 23.06.2022